

ПУБЛІКАЦІЇ ТА ПОВІДОМЛЕННЯ

В. І. НЕПРИНА

НЕОЛІТИЧНЕ ПОСЕЛЕННЯ В ГИРЛІ р. ГНИЛОП'ЯТІ

В зоні затоплення Житомирської ГЕС найбільш ранньою пам'яткою є неолітичне поселення на лівому березі р. Гнилоп'яті в місці її впадіння в р. Тетерів біля хут. Тетерівського Житомирського району.

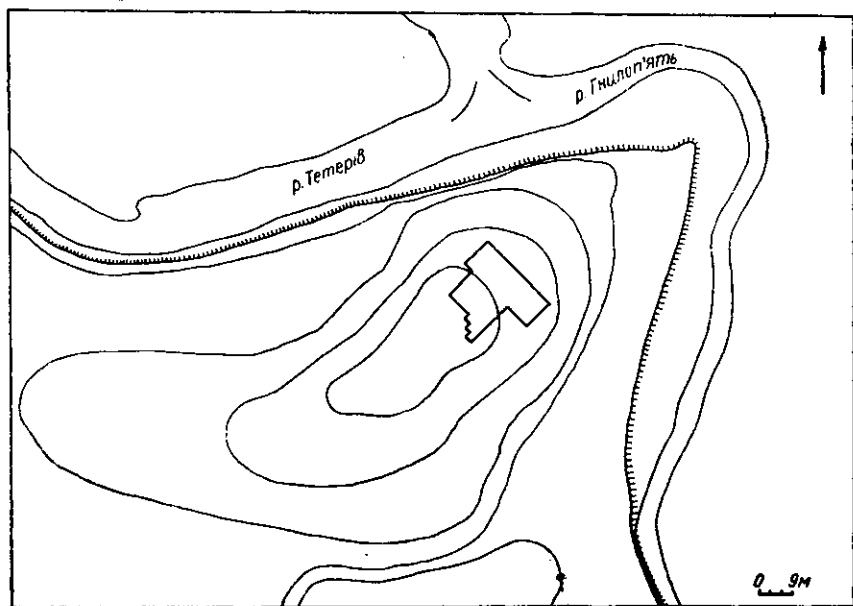

Рис. 1. Загальний план поселення.

Воно було відкрите у 1947 р. розвідкою Р. І. Виезжева¹. Влітку 1963 р. автором тут було досліджено² площу близько 426 м², яка майже повністю охопила стародавнє поселення. Поселення розташоване на підвищенні надзаплавної тераси, висотою 10—11 м над рівнем ріки (рис. 1). Простежено такі стратиграфічні умови залягання культурних решток: 1) розораний ґрунтовий шар потужністю 0,15 м; 2) культурний шар — підґрунтя — світлокоричневий пісок, нижня частина якого більш послабленого кольору потужністю до 0,25—0,3 м; 3) підстилаючий шар — білий або жовтий пісок. Загальна потужність культурного шару становить 0,40—0,45 м.

¹ Р. І. Виезжев. Археологічні пам'ятки нижньої течії р. Гнилоп'яті.— АН, т. III. К., 1952, стор. 197—198.

² В розкопках брали участь В. О. Бідзіля та В. І. Бідзіля.

Неолітичні рештки траплялися вже в орному шарі, в ньому, крім того, зрідка зустрічалися уламки посуду часів пізнього трипілля та середньої бронзи. Численні неолітичні знахідки в непорушному стані виявлені у шарі світлокоричневого піску (рис. 2).

За топографічними умовами та характером залягання культурних решток, неолітичне поселення біля хут. Тетерівського подібне до ранньонеолітичних пам'яток нижньої течії р. Тетерева та Київського По-

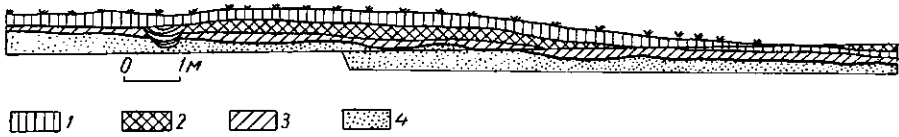

Рис. 2. Профіль нашарувань через центр поселення:

1 — розораний ґрунтовий шар; 2 — підґрунтовий шар — світло-коричневий пісок; 3 — нижня частина світло-коричневого піску послабленого кольору; 4 — підстиляючий шар — білий пісок.

дніпров'я (с. Новосілки — ур. Струміль, с. Пілява — ур. Хохора³, с. Ошитки — ур. Гастятин).

Пам'ятки неолітичного часу були зосереджені у чотирьох скупченнях (рис. 3). Перше скупчення виявлене у північно-східній частині поселення. Тут, поблизу двох невеликих вогнищ діаметром 0,7 і 0,6 м, знайдені крем'яні знаряддя, відходи їх виробництва та уламки двох глиняних посудин (рис. 4, 1, 3). Це скупчення являє собою, найімовірніше, залишки житлової наземної споруди, в плані прямокутної форми, площею близько 32 м².

Друге скупчення — в західній частині розкопу, де на площі 16 м² виявлено уламки горщика з гребінчастим орнаментом (рис. 4, 2) та невелику кількість крем'яного інвентаря. Ніяких ям або вогнищ тут не знайдено.

Третє скупчення площею майже 16 м² відкрите у південній частині розкопу. Тут, біля невеликого вогнища овальної в плані форми, шириною 0,56 м і довжиною 0,8 м, були зосереджені численні відходи крем'яного виробництва та крем'яні знаряддя, зокрема декілька скребків, два різці, одне рубальне знаряддя та близько десяти нуклеусів.

Четверте скупчення — в центральній частині поселення являє собою залишки невеликого, злегка заглибленого в землю прямокутного житла (3,2×1,7 м). Житло орієнтовано з заходу на схід довгими сторонами. В північно-східному кутку знаходилося вогнище у вигляді видовжено-овальної в плані ями. При розчистці було виявлено два вогнища (рис. 5): верхнє, заповнене вуглистом чорним піском, прорізає друге, нижнє, давніше вогнище з червонуватим перепаленим піском. У верхньому знайдено розбитий гостродонний горщик з накольчастим і прокресленим орнаментом (рис. 4, 4). Глибина верхнього вогнища від поверхні — 0,5 м, нижнього — 0,8 м. Всі крем'яні знахідки на площі цього житла одноманітні, за виключенням кількох скребків пізнього енеолітичного часу, можливо пов'язаних з матеріалами верхнього вогнища.

На площі житла виявлено ще три неглибокі ями, призначення яких важко встановити. В їх заповненні траплялися відходи крем'яного виробництва, знаряддя праці — сокири, скребки, різці тощо. Склалося враження, що тут маємо справу з двома різночасовими житлами, з яких одне виникло на місці житла більш давнього часу. Переважна більшість знахідок на поселенні — крем'яні знаряддя, відходи їх виробництва та уламки п'яти посудин. Три посудини з домашнього рослинних волокон в глині. За формою вони поділяються на два типи: напівсферич-

³ В. Г. Збенович. Нові неолітичні і трипільські поселення в зоні Київської ГЕС.— Археологія, т. XVI. К., 1964, стор. 140—141.

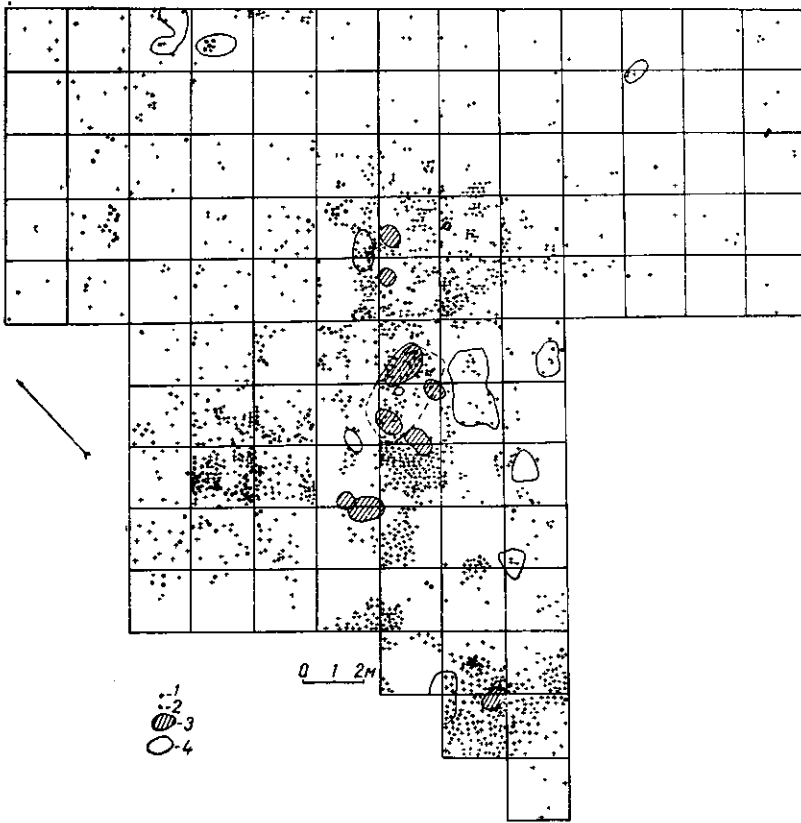

Рис. 3. Загальний план розкопок:

1 — кремень; 2 — кераміка; 3 — вогнище; 4 — ями.

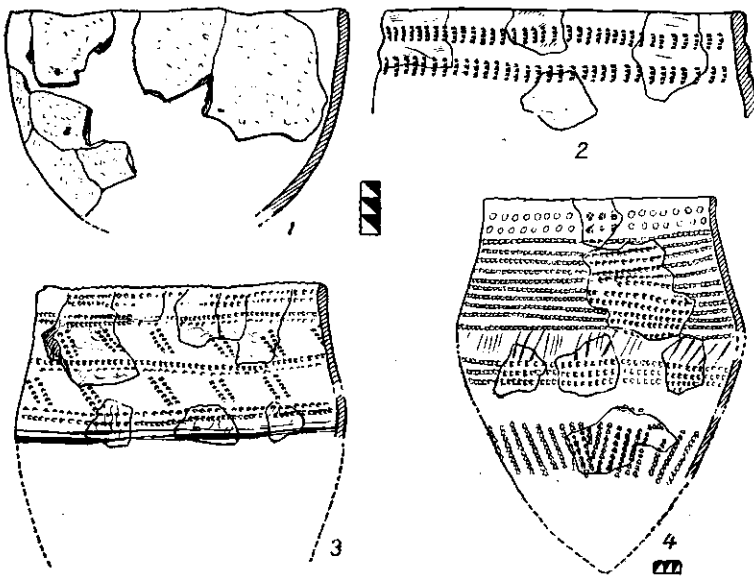

Рис. 4. Неолітичний посуд:

1-3 — з нижнього шару; 4 — з верхнього шару.

на чаша та глибокі горщики із злегка звуженими вінцями та слабоопуклим тулубом. До речі, чаша відзначається деякими особливостями — її глиняна маса містить коротко нарізані нерозмочалені рослинні волокна. Зовнішня та внутрішня поверхні чаші лощені, сірого кольору (рис. 4, 1). Всі ці ознаки, насамперед, властиві кераміці буго-дністровської культури, зокрема її печерському етапові⁴, але за формою вона не типово буго-дністровська, бо такі чаші притаманні культурі лінійно-стрічкової кераміки з нотним візерунком.

Дві інші посудини відрізняються наявністю в глині розмочаленої рослинної домішки разом із зернами товченого кварцу. Поверхні лощені, орнамент лише у верхній частині. На одній — з зовнішнього боку два ряди відбитків гребінчастого штамп у «відступаючій» манері, з внутрішнього — один ряд таких самих відбитків (рис. 4, 2). Друга посудина орнаментована горизонтальними рядами відбитків «відступаючого» штамп — лопаточки, що чергуються з вертикальними рядками (рис. 4, 3).

Ще два, можливо, гостродонних горщика з крупнозубчастим загладжуванням внутрішньої поверхні. В глині є домішка товченого кварцу, а рослинна — відсутня. Один з них, представлений уламком вінця, орнаментований неглибокими ямками. Другий горщик мав досить складну систему орнаменту по всій поверхні: під краєм вінця два ряди круглих ямок з рамчастим дном, нижче — горизонтальні ряди «відступаючої» лопаточки, які вкривають горщик до перегину тулуба, ще нижче — зона тонких косих прокреслених ліній, на придонній частині — вертикальні ряди «відступаючої» лопаточки (рис. 4, 4).

Крем'яний інвентар поселення численний та різноманітний. Тут знайдено 3600 крем'яних предметів, з них 2575 — відщепи, 590 — пластини і 435 — знаряддя праці. Останні виготовлені на відщепах, пластинках та нуклеусоподібних уламках. На пластинках зроблено 91 знаряддя, що становить близько 21% усіх знарядь.

Серед нуклеусів (204) за формою виділені такі групи: конічні (50) — з рівною або опуклою відбивною площиною (рис. 6, 12; 7, 41, 43, 44); призматичні (44) з двома протилежними площинами, одна з них нерідко розміщала під кутом до другої (рис. 6, 10, 11), сплюснені (7) — підотирикутних обрисів, зі сколами з одного боку, нанесеними вздовж нуклеуса, з протилежного — поперечно йому (рис. 7, 42), клиноподібні (3) нуклеуси підтрикутних обрисів зі сколами пластин тільки на одному боці, який має конічний вигляд (рис. 7, 45).

Понад 100 нуклеусів не мають витриманих обрисів — це нуклеусоподібні уламки, які вживалися тільки для сколювання відщепів. Деякі нуклеуси цього типу (3) невеликих розмірів і вживані як відбивачі. Сплюснені нуклеуси іноді використовувались як рубальні знаряддя.

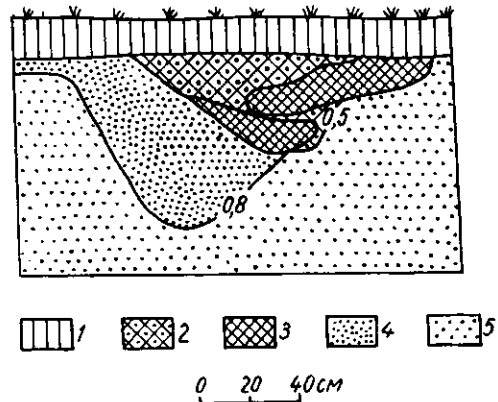

Рис. 5. Перетин вогнищевої ями в четвертому скупченні:

1 — розораний ґрунтовий шар; 2 — заповнення верхньої вогнищевої ями вугільним піском; 3 — прошарки з вугіллям; 4 — заповнення нижньої вогнищевої ями перепаленим червоуватим піском; 5 — підстиляючий шар — білий пісок.

⁴ В. Н. Даниленко. Археологические исследования в зонах строительства ГЭС на Южном Буге в 1959—1960 гг. — КСИИ, вып. 12. К., 1962, стор. 23—24.

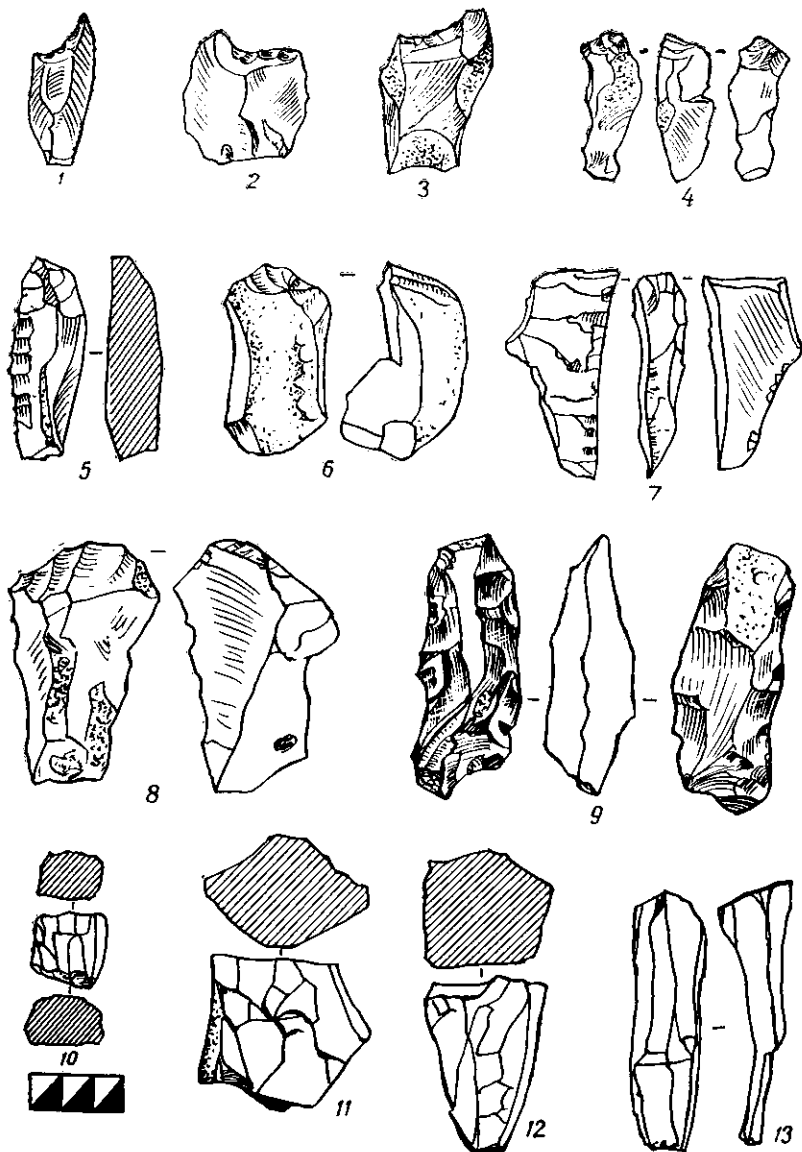

Рис. 6. Крем'яний інвентар:

1—3 — скребелі; 4—8 — знаряддя типу рабо; 9 — знаряддя типу пік; 10—12 — нуклеуси; 13 — частина з призматичного нуклеуса.

Пластини, які сколювалися з цих нуклеусів, здебільшого не мають витриманих правильних обрисів (рис. 7, 1—28).

Найбільш численна група знарядь — скребки, з них до 60 екземплярів — кінцеві, що становить трохи менше половини їх загальної кількості. Кінцевих скребок, зроблених на невеликих, добре огранених пластинах, всього чотири (рис. 8, 17—20). Переважають скребки на досить широких і коротких пластинах або пластинчастих відщеплах (рис. 7, 29—31, 34—36). Більш звичайні скребки на коротких відщеплах із ретушшю тільки на округлому кінці (так, як на кінцевих скребках (рис. 7, 32, 33, 37) і тільки, мабуть, двоє-трьох знарядь мають ретуш по всьому сколі (рис. 7, 38). Декілька скребоків на відщеплах відзначаються порівняно великими розмірами (рис. 7, 39—40). Невелика група скребелів

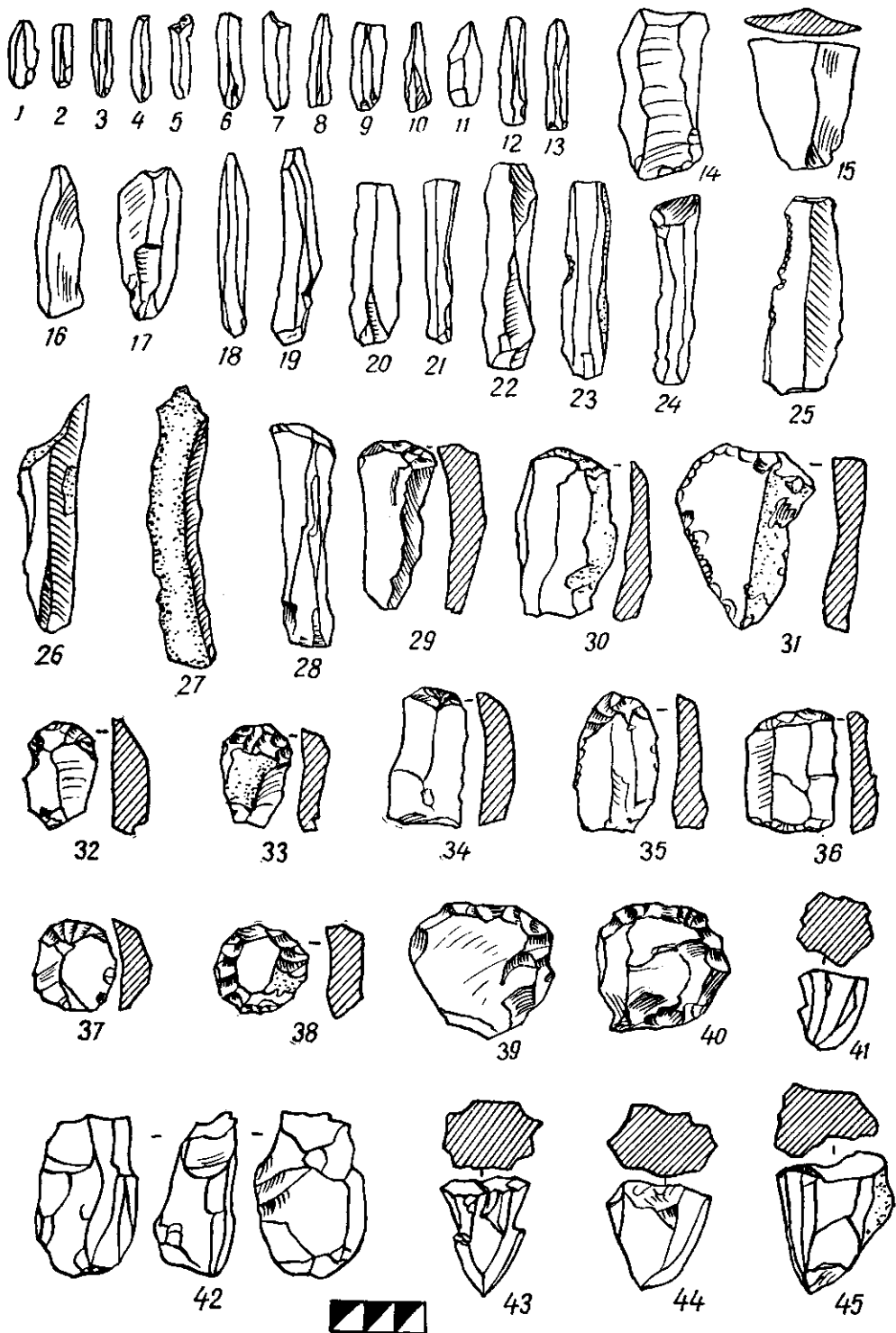

Рис. 7. Крем'яні вироби:
 1-28 — пластинки; 29-40 — скребки; 41-45 — нуклеуси.

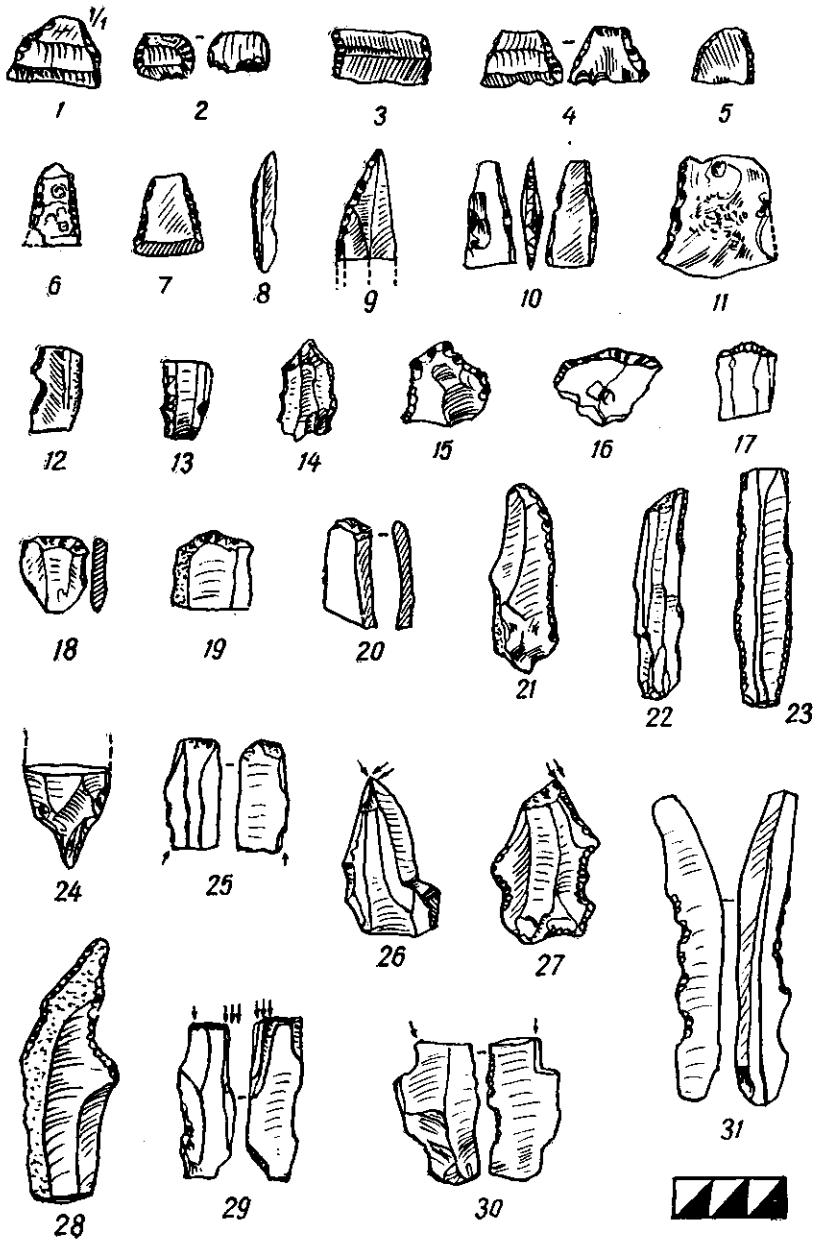

Рис. 8. Крем'яні вироби:

1—7, 10—11 — трапеції; 8 — голчасте вістря; 9 — вістря зі скошеним краєм; 12—13, 31 — пластинки з внемками; 14 — проколка; 15—20 — скребки; 21—23 — ріжучі знаряддя на пластинках; 24 — уламок вістря стрілки на пластині; 25 — віджимник; 26—27, 29—30 — різці; 28 — скоблевидне знаряддя на пластині.

зроблена на кінцях відщепів та пластин з ретушованими широкими виймками (рис. 6, 1—3).

Досить значну групу становлять різці (46) кількох типів: кутові та бокові різці на відщепях (15) (рис. 9, 4—5) та пластинках (6) (рис. 8, 27, 29, 30; 9, 6). Різці серединні на відщепях (20) (рис. 9, 8) та пластинках (5) (рис. 8, 26; 9, 1—3). В цілому переважають різці на відщепях. Кутові різці нерідко мають відретушований кінець пластини або відщепу. Крім того, є невелика кількість різців, зроблених на масивних сколах із нуклеусів або масивних відщепях (рис. 9, 7, 9, 10). Знайдена велика кількість різцевих сколів.

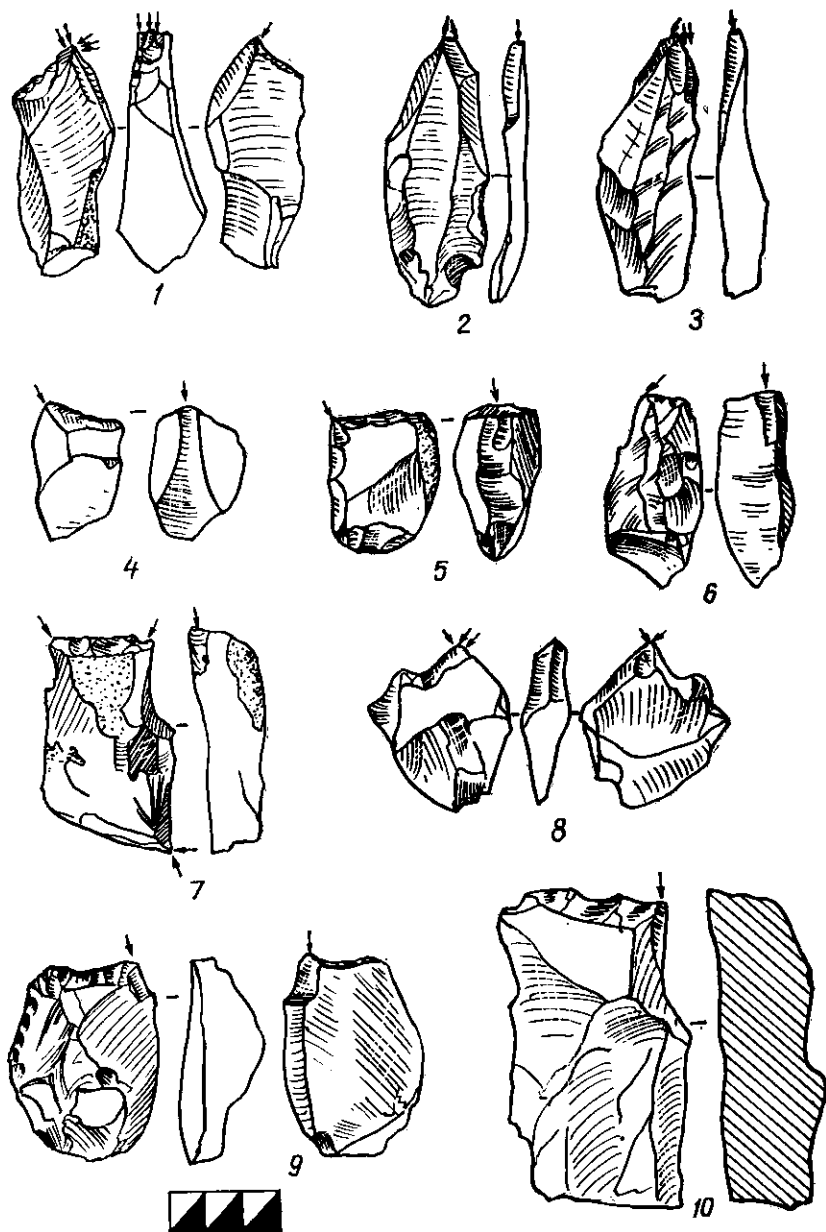

Рис. 9. Різці.

Серед інвентаря представлені різноманітні знаряддя, пов'язані з обробкою дерева. Насамперед, це лінзоподібні в перетині клини (14). Площадка для вбивання клина часто оформлена так само, як опукла площадка на кінчному нуклеусі. Лезо несе сліди спрацьованості (рис. 10, 3, 4). Частина клинів зроблена з відщепів із масивною базою і видовжених обрисів, лезова частина в цих випадках звичайно підретушована з одного боку (рис. 10, 2, 5, 7).

Своєрідний вигляд має масивне знаряддя з невеликого жовна кремню. Для закріплення знаряддя до держака зроблено перехват, жолобкувате лезо сформоване одним сколом, на обушку сліди забитості (рис. 10, 11).

Досить значну групу становлять рубальні знаряддя типу тран-

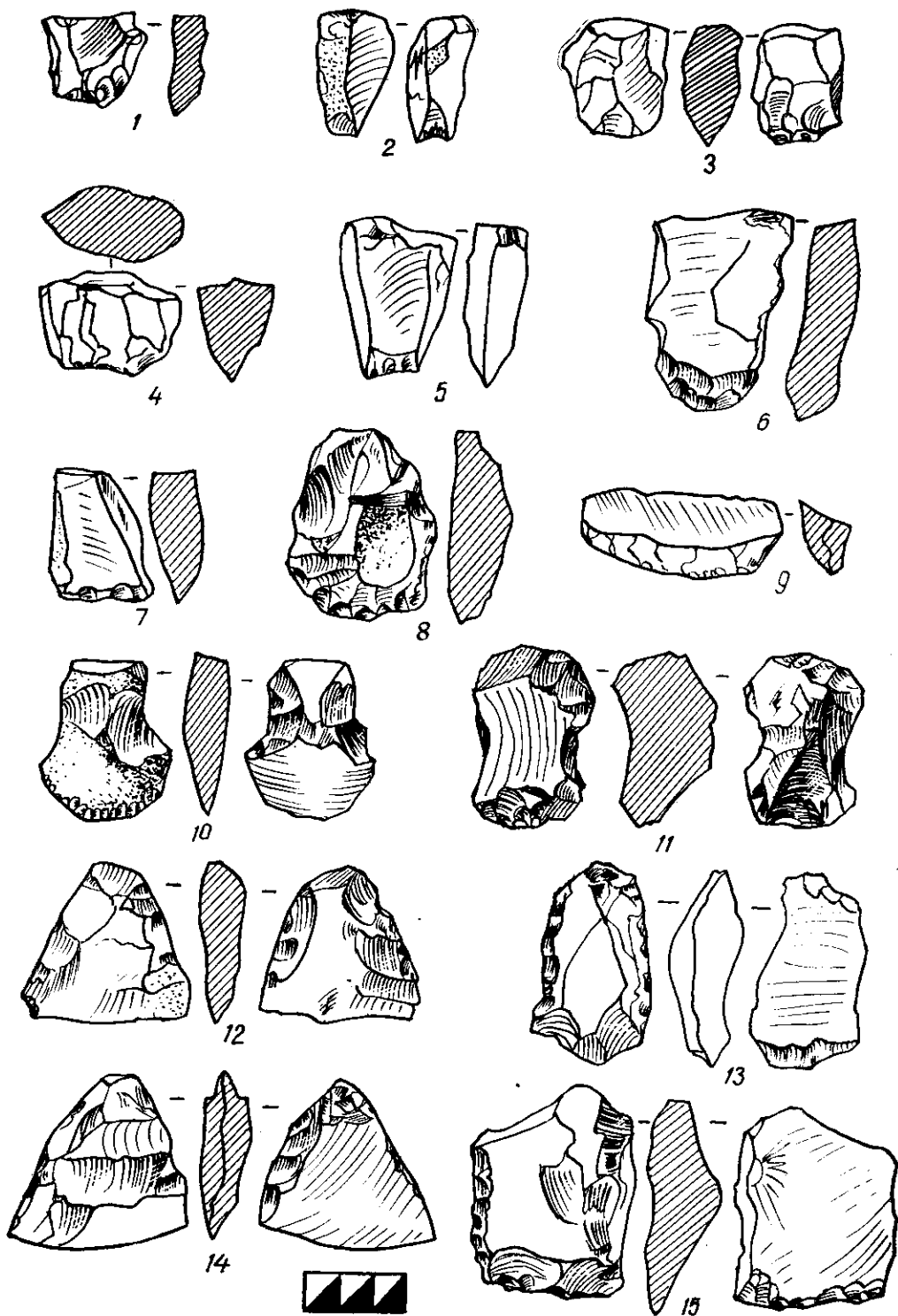

Рис. 10. Знаряддя для обробки дерева:
 1-7 — клини; 8, 10-15 — рубальні знаряддя; 9 — скол з леза сокири.

ше (13). Вони зроблені звичайно з крупних сколів із нуклеусів або масивних відщепів, які мають трапецеподібні обриси. Робоча частина лишається без додаткової обробки, а на бокових гранях звичайно є крута притуплююча ретуш: по одній грані — з боку спинки, по другій — з боку брюшка (рис. 10, 14) або з двобічною ретушшю по обох гранях (рис. 10, 12), або тільки з боку спинки (рис. 10, 13), останнє на лезі з боку черевця підновлене двома зустрічними боковими сколами. Знайдені й окремі бокові сколи з сокир (рис. 10, 9). Деякі морфологічні особливості властиві окремим рубальним знаряддям типу траншепа (рис. 10, 8, 10, 15). Одне з них, зроблене з масивного первинного відщепу, має напівокругле лезо, яке з боку спинки оброблене загострюючими сколами, його обушкова частина оформлена двобічними сколами з обох боків (рис. 10, 10).

Одне рубальне знаряддя типу пік виготовлене в техніці двобічної оббивки, з вузьким лезом, сильно збитим під час роботи (рис. 6, 9).

Невелику групу становлять знаряддя так званого типу рабо (6), кожне з них має власні особливості. Єднає їх те, що використовувалися вони як стругаючі знаряддя (рис. 6, 4—8).

Крем'яний інвентар представлений також мікролітичними знаряддями. Це, насамперед, трапеції (10). Чотири трапеції високої форми: три з них зроблені на пластинах, одна — на відщепі (рис. 8, 5—7, 10). Останні трапеції звичайного типу — з перетинів пластинок (рис. 8, 1—4). Цікава трапеція на досить великому тонкому відщепі з притупленими крутою ретушшю боковими сторонами. Ця форма підтверджує припущення деяких дослідників про виникнення макролітичної форми транше з високих трапецій (рис. 8, 11).

Крім того, є пластинка з притупленою спинкою — маленьке голчасте вістря (рис. 8, 8), вістря зі скошеним краєм (рис. 8, 9), невеличка проколка (рис. 8, 14), два мікроскрєбки (рис. 8, 15, 16), так званий мікрорізець і пластинки з виемками (рис. 8, 12, 13, 28, 31) та ретушшю (рис. 8, 21—23). Є уламок вістря стріли свідерського типу на широкій пластині (рис. 8, 24) та віджимник на пластині (рис. 8, 25).

Культурному комплексу поселення біля хут. Тетерівського близький за аналогією комплекс крем'яного інвентаря і кераміки на стоянці Моства⁵. В цьому зв'язку варто нагадати, що І. Ф. Левицький серед раніших матеріалів Моствянської стоянки виділяє епіпалеолітичний і неолітичний горизонти. Але в комплексі речей поселення біля хут. Тетерівського присутні знаряддя, притаманні обом горизонтам Мостви. Вивчення архівних документів та колекції Мостви, на наш погляд, дає підставу дійти таких висновків, що епіпалеолітичний горизонт Мостви виділено, найімовірніше за типологічними ознаками, без достатніх стратиграфічних обґрунтувань. В культурному шарі стоянки так звані пізньоєпіпалеолітичні і неолітичні залишки залягали на одному рівні і являли собою скупчення крем'яних знарядь, відходів їх виробництва та уламків посуду, які були зосереджені або поблизу невеликих вогнищ, або у вигляді окремих скупчень. Причому в жодному випадку немає переконливих стратиграфічних даних, які б дозволили поділити речовий комплекс Мостви на пізньоєпіпалеолітичний і неолітичний горизонти. На прикладі нашого поселення можна з певністю стверджувати для стоянки Моства одночасовість так званих епіпалеолітичного і неолітичного горизонтів і відносити їх до неоліту. Подібна думка висловлена і В. М. Даниленко⁶. Проте Тетерівське поселення дещо архаїчніше за Моству. Про це свідчать, насамперед, рубальні знаряддя. В комплексі

⁵ І. Ф. Левицький. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р.— АП, т. IV. К., 1952, стор. 70—77.

⁶ В. Н. Даниленко. Неолит території Української ССР. Науковий архів ІА АН УРСР, рукопис, стор. 154—155.

Тетерівського поселення широко представлені знаряддя типу транше, причому давнішого типу, але відсутні знаряддя, виготовлені за технікою двобічного обтесування (за виключенням знаряддя типу «пiк»). На Моствянській стоянці є лише одне знаряддя типу транше і деяка кількість двобічно оббитих сокир (типологічно пізнішої) овальної форми.

Крім того, крем'яний інвентар Тетерівського поселення може бути зіставлений з пізньоєпіпалеолітичними і ранньонеолітичними горизонтами ур. Піщаного⁷.

Кераміка з рослинними домішками в глині на Тетерівському поселенні за своїми ознаками близька кераміці неолітичного горизонту стоянки Моства, особливо це стосується групи посуду без орнаменту або з орнаментом тільки у верхній частині горщиків⁸. Посуд цього типу широко представлений і в пам'ятках самчинського етапу буго-дністровської культури, коли в останній намітилися риси зближення з дніпро-донецькою культурою⁹, до якої належить Моствянська стоянка, а також і наше поселення.

Посуд без рослинної домішки у глині з гребінчастим згладжуванням внутрішньої поверхні типологічно близький посуду другої групи стоянки Микільська Слобідка, яка відноситься вже до часу співіснування дніпро-донецької культури з трипіллям¹⁰. Таким чином, цей посуд значно пізніший за посуд, що містить рослинні домішки в глині.

Різномасовість обох груп посуду Тетерівського поселення стверджується і стратиграфічними даними: горщики другої групи були знайдені в верхньому вогнищі другого житла, яке перерізало нижнє, більш давнє вогнище.

Описаний комплекс крем'яних знарядь поселення пов'язаний з посудом першої групи. З посудом другої групи можуть бути пов'язані лише декілька скребоків неолітичного вигляду, які були знайдені у тому ж вогнищі, що й посуд.

Отже, за кременем основний комплекс Тетерівського поселення має аналогії також на Десні серед смячанських пам'яток (пункти 11, 13—16)¹¹. Але на Тетерівському поселенні такий крем'яний комплекс вдалося знайти і пов'язати з певною неолітичною керамікою, яка, як стало відомо, властива певному типу пам'яток дніпро-донецької культури.

За межами України подібний крем'яний комплекс відомий в Білорусії¹² і Литві¹³. Необхідно зазначити, що крем'яний комплекс Тетерівського поселення тотожний крем'яним комплексам прибалтійської культури Маглемозе-Ертебелле¹⁴, яка характеризує мезолітичну і неолітичну епохи навіть всієї північно-західної Європи¹⁵. Цей факт вказує на тяжіння дніп-

⁷ І. Ф. Левицький. Стая в ур. Піщаному біля Народич.— Антропология, т. IV, К., 1931, стор. 196.

⁸ І. Ф. Левицький. Дослідження стоянки на торфовищі Моства в 1948 р., стор. 70—77.

⁹ В. Н. Даниленко. Археологические исследования в зонах строительства ГЭС на Южном Буге, стор. 23—29.

¹⁰ В. М. Даниленко. Дослідження неолітичних пам'яток в районі Києва в 1949 р.— АП, т. VI, К., 1956, стор. 172—175, 178.

¹¹ М. Я. Рудинський. Смячка.— Коротке звітлення ВУАК за 1926 р. К., 1927, стор. 118—122; його ж. Передісторичні розшуки в північно-східній Чернігівщині.— Коротке звітлення ВУАК за 1925 р. К., 1926, стор. 13—32.

¹² К. М. Палікарповіч. Дагістарычныя стаянкі сярэдняга і ніжняга Сажа.— Працы катедры археологіі, т. I. Минск, 1928.

¹³ Р. К. Яблонскіте-Римантене. Мезолітическая стоянка в Лампеджай.— Труды АН Лит.ССР, серия А (15). Вильнюс, 1963, стор. 39—53; і і ж. Стоянка каменного і бронзового веков Самантонис.— СА, № 2, М., 1960, стор. 115—127; і і ж. Стоянки IV—I тыс. до н. э. в Жаменей-Канюкай.— Труды АН Лит.ССР, серия А (14). Вильнюс, 1963, стор. 65—89; і і ж. Стоянки каменного века Энгуляй.— Труды Прибалтийской экспедиции, т. I, стор. 11—31.

¹⁴ I. V. Grønsted. Danmarks Oldtid, I. København, 1938.

¹⁵ L. Nougier. Les civilisations campgniennes en Europe occidentale. Toulouse, 1950.

ро-донецької культури, зокрема її волинської групи, до прибалтійських культур мезоліта і неоліта¹⁶.

Таким чином, ми вже якоюсь мірою можемо говорити про відносну хронологію неолітичних пам'яток Житомирщини, виходячи з стратиграфічних даних стоянок в ур. Піщаному, Мостві та Тетерівському поселенні. Давнішими, на нашу думку, є пізньоєпіпалеолітичні та ранньонеолітичні безкерамічні шари ур. Піщаного, далі безпосередньо йде основний комплекс Тетерівського поселення з найбільш ранньою керамікою, потім, виходячи з типологічної близькості — неолітичний горизонт Мостви з керамікою дніпро-донецької культури. Найбільш пізнім свідочством про дніпро-донецьку культуру цієї території є поселення верхнього горизонту біля хут. Тетерівського.

Під час існування городського етапу трипільської культури на Волині частина території, яка раніше належала дніпро-донецькому населенню, зайнята тепер поселеннями городського типу по лінії Коростишів—Ровно—Луцьк¹⁷. Але на північ від них існує синхронна з ними культура, яка представлена поки що однією добре дослідженою пам'яткою — верхнім горизонтом трипільського часу стоянки Моства, який І. Ф. Левицький вважав генетично зв'язаним з культурою нижнього неолітичного горизонту. Таке твердження безумовно вимагає додаткових доказів, хоча й за останній час одержані деякі факти, які підтверджують це припущення¹⁸.

В. И. НЕПРИНА

НЕОЛИТИЧЕСКОЕ ПОСЕЛЕНИЕ В УСТЬЕ р. ГНИЛОПЯТИ

Резюме

В 1963 г. автором раскопано неолитическое поселение, расположенное на левом берегу р. Гнилопяти при впадении ее в р. Тетерев.

В результате исследований получены обширные материалы, характеризующие ранний этап днепро-донецкой культуры в Вольском Полесье (нижний основной горизонт поселения). На основании выявленной керамики появилась возможность синхронизировать этот этап с памятниками самчинского этапа буго-днестровской культуры (по В. Н. Даниленко) и датировать ее концом V — началом IV тысячелетия до н. э.

Некоторое представление о более позднем, уже синхронном с трипольем, проявлении днепро-донецкой культуры на этой территории дают сравнительно небольшие, но хорошо стратиграфически выделяющиеся материалы верхнего горизонта Тетеревского поселения.

В настоящее время на основе стратиграфических наблюдений, сделанных в ур. Пещаном, в поселениях Моства и Тетеревское, можно говорить об относительной хронологии мезолитических и неолитических памятников Житомирщины. Наиболее древними являются позднеэпипалеолитические и раннеолитические слои (без керамики) ур. Пещаного, непосредственно за ними — основной комплекс Тетеревского с наиболее древней керамикой, затем неолитический горизонт Моствы и, наконец, наиболее позднее проявление днепро-донецкой культуры — верхний горизонт Тетеревского поселения. Во время позднего триполья эта территория занята поселениями городского типа. К северу от них продолжает существовать культура типа верхнего горизонта Моствы, генетически связанная с местной неолитической культурой (по И. Ф. Левицкому), но под влиянием триполья и, возможно, каких-то западных культур в корне изменившаяся по своим внешним проявлениям, по сравнению с неолитической.

¹⁶ Д. Я. Телегин. К вопросу о днепро-донецкой неолитической культуре.— СА, № 4. М., 1961, стор. 39.

¹⁷ Т. С. Пассек. Периодизация трипольских поселений.— МИА, № 10. М.— Л., 1949, стор. 13.

¹⁸ Ми маємо на увазі нові матеріали, здобуті нами під час розкопок 1963—1964 рр. на поселенні в ур. Лес біля села Мньова на Чернігівщині, показали зміни місцевої неолітичної культури під впливом трипілья, який ми вперше побачили у верхньому горизонті Мостви (див. Древности Белоруссии. Минск, 1966, стор. 68—78).